

Sentupada dallas senioras e seniors el Museum La Truaisch il zercladur 2024 cun in referat davart

Colonisaziun dalla val ed in viadi tras vitgs ed uclauns dalla val Tujetsch

da Tarcisi Hendry, Sedrun

La colonisaziun dalla val

Per la gronda part dalla historia schischeva la Val Tujetsch sut ina cozza da glatsch da plirs mellis meters. Avon 10 – 12 melli onns svaneschan ils glatschers ed il territori daventa accessibels per carstgauns, animals e flora.

Catschadurs dil temps mesolitic (9600 – 5500 a. Cr.) percuoran nosssa cuntrada. Anfladas archeologicas dat ei denton buca aunc ella val. Las anfladas da cristagls preparai sco uaffens en Val Strem, silla vart digl Uri, muossa denton che carstgauns han tschercau materias primas avon 8000 onns.

Da quei temps fuva nosssa cuntrada radicalmein autra e cuvretga cun gronds ed extendi uauls sin in'altezia tochen 2000 m s. m.

Avon 4000 onns (temps neolitic ca. 5500 – 2200 a. Cr.) entscheiva ina colonisaziun massiva ellas alps. Quei caschuna ina transformaziun dalla cuntrada al maletg dad oz. La fuorma da viver sedrizzava ord la cultura da graun ed ord la tratga da biestga. In semeglient viver ha cuzzau tochen viaden el 20avel tschentaner. Dasperas fuvan ils pass, tier nus il Pass La Crusch ed il Pass Alpsu ed el sid il Pass Lucmagn, impurtontas comunicaziuns culs vischins ed auters cantuns. La controlla da quels passadis ha giugau ina impurtonta rolla.

Fatigs historics denter igl 9avel e 21avel tschentaner

Deplorablamein ein aunc negins fastigs prehistorics vegni anflai.

Ei dat era neginas perdetgas dalla preschientscha dils Romans.

L'urbarisaziun dalla val seconcentrescha sil temps mediaval. La vallada ei vegnida colonisada essenzialmein dil temps medieval tumpriv (476 – 1000 s. C.) entochen il temps medieval tardiv (1250 - 1500 s. C.).

Il punct da partenza per la colonisaziun da Tujetsch ei la claustra da Mustér. Avat Columban ha fundau el 7avel tschentaner (onn 640) ina cella ch'ei lu daventada l'entschatta digl 8avel tschentaner ina claustra. La regiun senumnava aunc igl onn 765 – egl aschinumnau testament da Tello: "en loco qui dicitur desertina": q.v.d. en in desiert selvadi. Vitgs per propri existevan buca da lezzas uras. Il davos vitg sisum la Val dil Rein Anteriur (Surselva) era Sumvitg ("ad summum vicum").

Igl εμπрем stausch da colonisaziun dalla Val Tujetsch e sul Cuolm d'Ursera ha giu liug el 9/10avel tschentaner. Durent quei temps ei carteivlamein il funs dalla val cun Sedrun e Rueras/Dieni vegnius urbarisau.

Pader Baseli Berther, il historiograf dall'entschatta dil 20avel tschentaner, suppona schizun che las uclivas da Scharinas e Giuv seigien stadas las empremas culegnas habitadas. Ils emprems mussaments dateschan dil 13avel tschentaner. Igl onn 1205 vegn la baselgia da s.Vigeli a Sedrun, la baselgia dalla val, menzinada egl urbari da 1456 cun la remarca che la benedicziun hagi giu liug ils 26 da zercladur da quei onn. Igl onn 1237 vegn in in Wilhelmus de Tiuesch numnaus.

Il secund stausch succeda el 12/13avel tschentaner. La claustra motivescha gliued dil Valleis Sura da colonisar Ursera e la part sura da Tujetsch. Ussa vegnan Tschamut, Selva Caspaua, Mulinatsch, Giuv colonisai, parzialmein era Rueras ed encunter ost tochen a Zarcuns. Ils colonists romontschs denton domineschan, aschia ch'ils Tudestgs pon buca culturalmein suren.

Dalla noblezia dil Valleis derivan ils emprems ministerials/administraturs dalla claustra en Tujetsch, aschia **1285** „de Tiuez ministeriales dominus Hugo miles de Poltaningen" e „Wilhelmus frater suus". Quella schlatteina ha schau construir il casti a Putnengia la fin dil 12avel tschentaner. Ils colons en Tujetsch restan sut l'administraziun dalla claustra, dapi il 15avel tschentaner cun dapli dretgs da condecisiun ed autonomia. Ils libers da Tujetsch s'udevan da vegl enneu vinavon alla cuminonza giudiciala dils libers da Laax. La cuminonza da colons e libers senumnavan entuorn **1325** ils „vicini de Tuvez". (*Die allgemeine Bezeichnung für die Gemeinschaft aller Talleute des Tujetsch, d.h. von freien romanischen Bauern, Colonen (Hörige, älteste Gotteshausleute) und eingewanderten Walsen (jüngere Gotteshausleute) lautete um 1325 „vicini de Tuvez". Marrin Bundi – Die Besiedlung 2000*)

Nums locals e da famiglia da quei temps (14avel) da tempra tudestga ein: Müren, Müleimat, Büel, Platte ni nums da familias sco Jenny, Hitz, Loretz, Schmed, Snider e Zurggen. Co la cuntrada dalla val fuva habitada semuossa egl Anniversari da **1456**. Cheu figureschan 66 habitadis, quels ein da capir sco beins singuls, uclauns e vitgs. Quei maletg semida el decuors dil 17 e 18avel tschentaner, lu culs habitonts bandunan ils habitadis els aults. Els secasan el vonn dalla val per liung dalla via, ella vischinonza da baselgias e capluttas.

Sper l'immigraziun gualsra ha ei era dau ina neu dil sid – quei carteivel atras ils tschentaners (oravontut ils 18 e 19avels tschentaners) neu dil Tessin e la Val Medel (Albin, Pally, e pliras veglias schlatteinas ch'ei svanidas: de Perde, de Medell. Adina puspei ein familias arrivadas dad auters loghens dalla Surselva e cantuns svizzers e schiglioc, aschia ils Hendrys si da Breil, ils Valiers e Hitz si da Sursaisa, ils Loretzs neu digl Uri, ... Suenten l'invasiun franzosa da **1799** secasan plirs vischins da Mustér en Tujetsch (Giger ed ina lingia Schmed a Cavorgia).

Il 19avel tschentaner sforza ad in'emigraziun. Ils motivs ein paupradad e munconza d'existenza e schliatas perspectivas pils vegnentsuenten. Aschia ein ver 300 personas emigradas denter **1850** e **1930** els Stadis Uni e rodund 200 personas el 19avel tschentaner/entschatta 20avel, el sid dalla Tiaratudestga. Mo era en autras regiuns europeicas ein Tuatschins secasai, Frontscha, Italia, Russia, ...

Per midadas grondas ella Val Tujetsch procuran:

- la construcziun dil stradun **1862-1864**,
- l'erecziun dalla Viefier Furca Alpsu **1911 - 1926**,
- l'erecziun dallas ovras hidraulicas ils onns 1960 cun dus mirs da fermada e la centrala da producziun,
- la NEAT ils onns **1990/2000** e
- la fusiun turistica (pendicularas) cun Andermatt e Mustér

Tschamut

Tschamut = Zmut, silla tschema, sil crest; Schamuot, z'Mut, Zemu. Ord il Zmut daventa plitard il Tschamut

Entuorn **1200** entscheiva l'immigraziun dils Gualsers dil Valleis Sura neu ad Ursera e sul

Pass Alpsu ella part su dalla Val Tujetsch. Autras gruppas serendan a Sursaissa ed en la Val Stussavgia. Ils Gualsers da Val s. Pieder coloniseschan sia val neu dil sid.

Plirs beins neschan ella vischinonza da Tschamut, aschia: Platte(a), Müren (Mürenberg), Mühlematte; Boliematte. Ils documents da 1380 e 1391 portan ils nums sa famiglia: Snider, Zurggen, Burkhardt e Fuyen

La claustra ha giu surdau igl onn 1212 (1313) l'Alp Tschamut al vischinadi da Tschamut per inton tscheins caschiel, tscheins-fier. Il document da 1398, cofirma la surdada da 1313 «*Ditz geschah und wardt der Brieff gebenn do man zalt von Kristus unsserss liebenn herenn geburt dritzehen hundert aht und nünnetzich jren an dem nächsten dunstag nach dem heiligenn Ostertag.* Igl onn 1543 vegn il sura document renovaus e las obligaziuns enviars la claustra da Muster confirmadas.

Tschamut ei in hospezi per dar support als viandonts sul Pass Alpsu. Aschia existeva a Tschamut era ina casa (hospezi) dalla claustra che surveva als pelegrins, viandonts e marcadonts. La caplutta da s. Clau ei vegnida eregida entuorn igl onn 1500 e surveva era per dar sustegn als passants sul pass. La via sul pass fuva schliata, quei menziunescha era pader Placi a Spescha, ch'ei staus caplon pils da Tschamut e Selva. Las temas dils carstgauns fuvan grondas, quei pertuccont enguladetschs, assagls, lavinas, bovas, il nunenconuschent ed ils nauschaspérts.

Ils da Tschamut cun sia atgna alp fuvan independents dils ulteriurs habitonts dalla val. Els forman zatgei aschia sco ina vischnaunca ella vischnaunca. Aschi stuevan els secumprar en sch'els vulevan vegnir «oragiu Tujetsch» per retscheiver ils medems dretgs sco quels dalla part sut (Dado igl Uaul). Quei muossan pliras impurtaziuns egl urbari da 1456 nudadas ils onns denter 1610 e 1613.

Igl onn 1768 dumbra il vitg da Tschamut 33 umens e 34 femnas; 26 carschi e 41 affons/ giuvenils; total 67; Deflorin e Riedi ein las duas schlattinas dominontas cun 9 fiugs da 14! Ils Dioggs ein setratgs neu dad Andermatt suenter il barschament da 1766. Els ein ils geniturs dil portretist Felix Maria Diogg (1762-1834). La mumma fuva naschida a Tschamut. Ils Würth (Werth) e Regli ein duas schlattas era vegnidas neu da l'otra vart dil Cuolm d'Ursera.

Igl onn 1791 dumbra Tschamut 37 umens e 39 femnas; 29 carschi e 47 affons/ giuvenils; total 76. Enteifer 23 onns ei la populaziun carschida a **Tschamut** per 9 persunas e 2 fiugs. Ils Dioggs ein restai a **Tschamut** ed in dils fegls ha fundau famiglia, il Giahannes. Ils Riedis domineschan cun 4 fiugs suandai dils Sievis cun 3 fiugs.

Igl onn 1835 dumbra il vischinadi da Tschamut 49 habitonts en 14 fiugs. Ils Schmid's cumparan per l'emprema gada a **Tschamut**. Il Giachen Antoni Schmid, cun 19 onns, daventa pli tard igl um che gioga ina gronda rolla politica ella **Val Tujetsch** e quei atras ina gronda part dil 19avel tschentaner. El vegn enconuscents sco il Sten Alv da **Gonda**. Ils Beers ein per l'emprema gada ella retscha dils habitonts da **Tschamut**. Neu digl **Uri** ein ils Gama e Loretz secasai **leu**.

La dumbraziun dils fiugs digl onn 1848 muossa suandont maletg dils habitonts: 16 fiugs cun 77 habitonts, 7 fiugs dalla schlatta Riedi.

Igl onn 1861 cumpran ils vischins si' Alp Tschamut dalla claustra da Mustér e ston far deivets.

Ussa entscheivan dispetas culs vischins da Tujetsch. Ina da quellas pertucca la pastira dil Mun Traviers igl onn 1863. Tgi ei proprietari da quella ed astgan ils da Tschamut era pascular cun ses tiers la primavera ed atun? La dertgira dil cumin dalla Cadi a Mustér decida en favur da Tschamut:

1. *La ludeivla vischnaunca da Tujetsch ei cun sia pretensiun da proprietad vid il Mun Traviers entruidada tiella pazienza.*

2. *Dallas spesas giudizialas egl importo dad 896 frs. paga la part dil plogn, Tujetsch, 4/5, la risposta 1/5, Tschamut. Per spesas extrajudizialas ha il plogn, Tujetsch, da bonificar 200 frs.*

Quellas dispetas caschunan aunc dapli deivets ed il vischinadai vegn en miserias. Sforzadamein ston els vender si' alp als habitonts da Tujetsch. Quei succeda igl onn 1866: ... *Surdat il vischinadi da Tschamut tras la presenta per ils presents vischins sco lur vegnentsuenter tut quei ch'il vischinadi sco tal posseda per el; seigi alp ni pastira, alla ludeivla vischnaunca ussa e per adina. Giusep Steiner scriva: La vischnaunca ha dau in tons tschiens ed ei vegnida en possess dalla alp. Ils Tschamuters han giu quels daners e lur biala e cumadeivla alp han ei piars per adina e tier piarder l'alp han ei aunc giu beffas e gomias. Paupers Tschamuters!*

Dapi quei onn eins ils da Tschamut cumpleinamein habitontas dalla vischnaunca da Tujetsch cun tuts dretgs ed obligaziuns.

Tschamut – Felix Maria Diogg

Felix Maria Diogg ei igl enconuscent portretist cun ragischs da Tschamut, sia mumma ei stada la Catarina Deflorin da leu. El scriva ils 18 da matg 1800 ina brev a Johann Caspar Hirzel (1725–1803). Ord la brev seresulta che Diogg vevi treis frars: Gion Giusep che viveva 1799/1800 a Tschamut cun dunna e tschun affons, lu il Columban, che viveva 1799 a Turin e Pieder Paul (*Placi Fidel*), che serenda 1799 sur Berna (*tier Felix Diogg*) tier siu frar Gion Giusep a Tschamut.

Miu stimau e meriteivel fauttur,

Avon circa otg jamnas ei miu frar giuven Pieder Paul, *en verdad Placi Fidel*, arrivaus nunspetgadamein tier mei a Berna. A Turin viva il frar Columban e quel hagi fatg leu in ventireivel svilup: Quel hagi supplicau el da serender a Tschamut tiel frar che seigi vegnius mudergiaus dalla sort criua dall'uiara.

Il frar hagi lu raquintau davart la verdad dall'uiara e dil temps sventirau e co els hagian stuiu pitir a Tschamut. Treis gadas seigien ei vegni clamai all'uiara. El hagi surviviu quella ed adina hagi il destin manegiau bein culla veta da miu frar Gion Giusep. Entras l'inundaziun dils Russ e tier las sepitgadas che seigien schabegiadas leu, hagi il pauper piars tut. 26 tocs biestga seigien vegni engulai ord il nuegl, quei vul dir tuttas nuorsas, cauras, pors, schetgs e vaccas; tut il movent, gnanc ina cazzetta d'iom ei restada en casa per cuschinar ina suppa. El hagi stuiu empristar ina d'in cuntschacazzettas per sedustar dalla pli gronda miseria.

Il bien frar vevi gest cuort avon quella sgarscheivla uiara baghegiu cun gronda miseria ina undreivla casa. Tut la lenna ch'el vevi menau tier per cuvierer la casa ei vegnida transportada els camps e leu barschada. Per la casa, ch'el hagi pitiu gronds quitaus stat aunc. Ussa ein escha e finiastras fatgas, mo ei maunca la ferradira e quella seigi buca stada pusseivla da survegnir. Tgei ha el fatg? El serenda en tuts loghens da sepitgadas d'uiara. Baul anfla el ina buis, ina bajonetta, in fest da cargar ed il davos ha el anflau ton bia ch'il fravi hagi segirau ad el ch'el hagi pli che avunda fier per sia casa. El veva era anflau biaras ruclas da plum e quei ha tunschiu per tuttas finiastras dalla casa.

Tgei curiositad ei quei che Petersburg, Vienna e Paris han sin quella moda furniu il fier e plum per baghegiar ina casa el pei dil Crispalt.

Denton pren ussa tut in meglier decuors en quella cuntrada, tuts ein uni ella miseria, sco els

eran avon en beinstonza. Negin sa da pussonzas, da Giacubiners e da patriots, tuts ein units e gidan in l'auter schibein e schibia sco ei pon.

Miu frar piarda per mia consolaziun buca la curascha ed ha buca plidentau mei per agid finanziel quei ch'ei dad el perdert, pertgei che jeu savess era buca sustener el e pertgei ch'il giavel e sia tatta van a cavagl sin mei sco sche jeu fuss buca pli buns en negin calzer.

Fontauna: Zentralbibliothek Zürich: FA Hirzel: 230, Nr. 208

Selva

Selva = uaul; im Holz, Salvanix, Sulvanix, Selvaningen. Cull'immigraziun dils Gualsers daventa il vonn da Selva dad oz in Selvaningen. L'urbarisaziun sur tschentanners e la sminuaziun digl uaul per far prau e pastira caschuna el nord in grond prighel da lavinas. El sid, ella costa dil Tgom, ei il prighel adina staus. Duront il 19avel tschentaner ein numerusas lavinas numnadas. Quella digl onn **1808** ha custau la mort a 25 persunas. La davosa tragedia ha giu liug igl onn **1951** cun in miert. Ulteriuras persunas ein mortas en lavinas ella vischinonza da Selva.

Il onns **1850** ei ina dislocaziun da Selva a Sut Crestas stada actuala, ei denton vegnida praticada mo il temps d'unviern entochen alla fin dil 19avel tschentaner. Cun las plontaziuns, dapi **1890**, ei la spunda el nord daventada segira. Sut Crestas daventa in liug da pelegrinadi tier Nossadunna digl agid e liug da scola per Selva e Tschamut. Il onns **1960** svanescha la caplutta e Sut Crestas daventa in vitget cun in camp per giuvenils.

Il barschament da **1949** ei ina tragedia pil vitg muntagnard. Duas casas ein buca tuccadas dil fiug, tut auter cun tutta rauba e biars animals manedels daventan unfrendas dil fiug. Cun grond agid dall'entira Svizra vegn il vitg reconstruius e semida en fuorma e pareta.

La populaziun banduna per gronda part il vitget e serendan autro. Ina midada radicala, forse era il spindrament, per Selva procura l'erecziun dalla piazza da golf.

Dieni

Dieni e Rueras han formau in vischinadi e quei tochen al di dad oz. Dieni deriva dil bein „dil Tieni". Ella historia ha Diene sia impurtonza muort la vischinonza digl anteriur casti da Putnengia, eregius entuorn **1200**. Il signurs de Putnengia ein stai ils administraturs per la claustra da Mustér duront varga 200 onns. Igl avat Pieder de Putnengia ha giugau ina impurtonta rolla tier la refundaziun e renovaziun dalla Ligia Grischa, ils 16 da mars **1424**.

La midada radicala da quei uclaun ha entschiet il onns **1960** cun l'erecziun dils runals da leu a Milez e Cuolm Val e d'in grond hotel. Casas da vacanzas ein suandadas ella part dil vest dil Rein da Val Giuv ed per gronda part el sid dalla part veglia dil vitget d'antruras. En vesta stat la construcziun d'in "gigantic" resort.

Giuv

Giuv ei ina ucliva colonisada dils Gualsers. Il plaid deriva dil tudestg Joch, romontsch giuv/giuf; sco il vitg da Juf ella Val d'Avers, il vitg il pli ault posiziunaus sur mar sin 2127 m.s.m. Igl ambient ha quasi dau il num al vitget

Igl onn **1768** habitavan a Giuv 22 persunas en tschun casas. Tenor pader Placi a Spescha stevan aunc leu igl onn **1805** mo pli duas casas.

Igl onn **1836** destruescha ina lavina siat clavas cun nuegls cun ils muvels. Quei ei

schabegiau la fiasta da Nadal. Tschun persunas ein vegnidas satradas d'ina lavina, duas ein vegnidas anfladas mortas

La caplutta da s. Bistgaun ei buca documentada precisamein. La fuorma dalla caplutta lai dubitar ch'ella seigi vegnida baghegiada el decuors dall'entschatta dil 17avel tschentaner.

La caplutta viva era dalla historia dil **Gionet da Giuv** che veva da recitar in paternies sin siu viadi a Zarcuns. Cheu entscheiva sia via da meditaziun da mintga plaid dil paternies. Quella persuna ei stada empau dubiteivla. Aschia noda il caplon da Selva en siu urbari: *Il Gion Beer da Giuf vegneva da siu temps tenius, dad ina vart per in sogn e da l'otra vart per in stuorn. El eri ledis e dueigi haver giu ina visiun da Nossadunna a Zarcuns, schend che sch'ei vegnessi fatg firau la sonda suentermiezdi, vegnessi Tujetsch ad esser provedius cun paun. Cun cumprar e spargnar seigi el vegnius provedius ed ils smarschuns hagien giu fiasta. Sogn Paul di: Tgi che vul buca luvrar, vegn buca a magliar. Gionet da Giuv muossa a nus: Tgi che lavura buc, vegn a magliar. Tgi ha endretg? Umens da varga 80 onns han risdau quei a mi e mess vitier ch'ei seigi vegniu fatg ina brev da quellas varts, mo quella cuntegni aunc autras caussas ch'ins astgi buca schar veser ella. - Denton fa Tujetsch quel ed auters diembers firaus ed ei va cuntinuadamein anavos la pietad e la facultad.*

Rueras

Cugl εμπрем stausch da colonisaziun el decuors dil temps miez (9 - 12avel) ei il spazi dalla val cun Sedrun e Rueras vegnius urbarisau. Ina dallas impurtontas colonias sefa ord «Rova» (avon roman sbuau, fessa, ruclada) a Rueras ch'ei sesviluppau cul suffix *-aria* a Rueras.

Entuorn **1380** e **1391** ei documentau co 25 colonists dil contuorn da Rueras han representau ina associaziun d'alp independenta, l'alp Val Giuv, cun directivas sur dalla pastira e l'alp. Els disponan oravontut che negin dad els astgan surdar e vender beins e dretgs a persunas d'ordeifer l'associaziun. Ina mesira da defensiun che sedrizzava encunter colonists immigrants da derivonza tudestga ni taliana. Observava in commember buca las directivas perdeva el ses dretgs alla cooperativa.

Sco representant dalla claustra funcziunava in stalter (roman vegl locotenent) ella val, oriundamein nominaus digl avat e convent, pli tard denton eligius librainein entras ils «vicini», ils vischins.

Dil temps dils signurs de Putnengia fuva Rueras in Meierhof cul "meier" che fuva responsabels per la rimnada dalla dieschma dils subdits ella val per surdar quella alla claustra.

Il stalter ei sesviluppau al president dalla val. Onns ora ha era il cassier da vischnaunca purtau il tetel da stalter (stalter).

La caplutta en honor da s.Giachen il vegl e s. Cristoffel vegn eregida igl onn **1491**. Il num local Flurin sur Rueras regorda ad ina caplutta en honor dil patrun dil sid dil cantun Grischun, sogn Flurin. En in document da **1368** vegn la caplutta menziunada. Sto esser ch'ella ei vegnida destruida d'ina bova ni d'ina lavina e buca pli reconstruida.

La baselgia da Sedrun, s.Vigeli cul santeri dalla val, ei stada la baselgia dalla val e tuts vischins digl ulteriur territori stuevan serender las dumengias e fiastas a Sedrun. Pér el 20avel tschentaner han ils da Rueras survegniu dapli libertad ella pratica dalla religiun. Da Rueras/Dieni parteva la via viers Selva ni viers Milez e Scharinas sil Pass Alpsu. Buca d'emblidar il Pass La Crusch che ha giugau entochen l'erecziun dalla Punt dil Giavel ina impurtonta rolla pil transit nord – sid.

Igl onn **1959** retscheivan ils da Rueras lur scola nova e Sedrun igl onn **1962**. Il vitg sez posseda pliras casas cun veglia substanza dil 17avel tschentaner. In bischu ei la part dil vitg entuorn la suleta truaisch dalla val. Ils davos 30 onns ei il svilup per Rueras buca staus d'avantatg. Il vitg daventa pli e pli fetg habitaus da glieud dalla Bassa. La scola ei vita dapi igl onn **2006**; las stizuns da victualias ein svanidas, medemamein la posta, in'ustria, ina scrinaria, il puresser ei minimis – ed inaga fuva il vitg pli bein populaus che Sedrun!

Ella historia ei Rueras ius igl onn **1749** cun ina lavina dalla Pulanera e Mila cun 64 morts! Igl onn **1817** serepeta la disgrazia cun 27 morts.

Zarcuns

Il num deriva da “sulcus starrare, zuolc” e fa attents sin in terren adattau per la cultura da graun ed ils buns praus per quei diever. Pli baul anflan ins era il num Cazarcuns ni Gazarguns; **1545** Fatzanguntz, **1555** Sarkuns e **1630** Sarcuns.

La tradiziun ni la detga raquenta dalla appariziun da Nossadunna igl onn **1622** al Gionet da Giuv e ch'ella hagi giavischau da quel la construcziun d'ina caplutta el liug dalla cumparaziun. Ella laschi persunter madirar il graun en Tujetsch. La caplutta ei dedicada a Nossadunna dalla neiv.

Igl onn **1749** destruescha la lavina dalla Val Mila e Pulanera ina gronda part dil vitg da Rueras e caschuna la mort a 64 persunas. Da Sedrun arriva agid, mo dadens Zarcuns vegnan quels satrai d'ina lavina da Londadusa. Sis persunas piardan la veta.

Camischolas

Camischolas: **Campus de bestia** (areal da nuorsas ni bein da nuorsas) (Campus de bestia - Campiescha - + fuorma diminutiva -ola). Il plaid bestia vegn oz mo pli duvraus ell'Engiadina per nuorsa (bes-cha). Tier nus munta el oz la biestga (Vieh), ils armauls.

La caplutta da s.Onna a Camischolas ei vegnida eregida l'entschatta dil 16avel tschentaner, **1515**. Il fetg bi e custeivel altar gotic datescha digl onn **1517**. Pader Placi a Spescha ch'ei staus da **1809-1812** caplon a Selva e **1812-1815** caplon a Sedrun, scriva en sia descripciun dalla val digl onn **1806** il suandont sur dalla caplutta da s. Onna: «*Der äusserliche Bau derselben ist unansehnlich, die innerliche Auszier aber vorzüglich, was die Altäre anbetrifft sehr angenehm.*» Ed en in auter liug: «*Die Kirche St. Anna in Camigolas ist inwendig fein ausgeziert.*»

Per il di da s. Placi digl onn **1822** ei gl'entir vitg da Camischolas barschaus giu. Tier quella disgrazia ei era la caplutta daventada in'unfrenda dil fiug. Sulettamein ils mirs eran restai e differentas statuas, caussas moviblas e parts digl altar gotic ch'il plevon e caplons ein vegni da spindrar. Duas unfrendas: Onna Maria de Pally und Maria Liberata Rothmund da siat onns

Camischolas fuva antruras in tipic vitg suenter la via, la nova e la veglia. Oz ei il vitg carschius encunter nord ed egl ost ei il vitg seligiaus cun Gonda. Il cunfin denter quels dus vischinadis va dalla Garascha Berther en lingia grada encunter la Val Strem.

A Camischolas fuva bi habitar, praus e pastiras en abundonza. Aschia secloma ei era ch'ils plitost rehs purs dalla val erien a Camischolas. Cun Zarcuns e Camischolas Sura fuorma Camischolas aunc oz in vischinadi.

Gonda

Il num Gonda munta ina planira da crappa derivonta dallas spundas dil Cuolm da Vi e dalla Val Strem. Gonda ei in vischinadi cun bia pastira da casa, Valtgeva, Vons, Val Strem

vart seniastra e beisavens ha quei dau dispetas culs vischins da Sedrun che fuvan buca aschi favorisai cun pastira da casa.

Era la damonda nua tschentar la staziun principala dalla viafier ha la finala Gonda gudignau ils onns **1910/1920**. Dapi **1925**, ufficialmein **1926** ei quella en funcziun. La secunda casa da scola astga Gonda retscheiver e quei oravontut muort ils da Camischolas che levan ver in cuort viadi da scola per lur affons. Quella ei vegnida erigida igl onn **1886** sin terren dalla pleiv a Dulezi. La casa da scola existenta stat era a Gonda e quei dapi igl onn **1962**. Sil vegl plaz dalla scola veglia vegn igl onn **1975** baghegiu la casa communal a cun tuts uffecis e l'energia alpina.

A Gonda sesanflan:

- sis ustrias/hotels,
- treis stizuns,
- la Residenza cun habitaziuns per attempai,
- duas bancas
- casa per carschi impedi
- conditoria
- ina garascha,
- treis camps da giuvenils
- staziun dalla pendiculara Cuolm da Vi
- runals Valtgeva
- la scola e scoletta dalla val
- la staziun dalla viafier
- in mulin
- La Talina, local per la giuventetgna
- la Halla da sport e cultura Dulezi
- l'energia alpina

Sedrun

Daco duess Sedrun buca esser igl emprem vitg fundaus ella Val Tujetsch? L'emprema baselgia dalla val sa inaga far valer quei ed era la pli maneivla distanza per ir on claustra a Mustér als survetschs divins avon l'erecziun d'in sanctuari.

Il num Sedrun ei levs dad analizar: sil drun, numnadamein sil Drun dalla Val Ruinatsch. Il Drun che nus enconuschin detg bein, quel denter Gonda e Sedrun ei seformaus pli tard, quei fa ina scartira da **1643** valer che di ch'il plevon savevi ir dalla baselgia vin Dulezi en casa pervena e traversar il dutg dil Drun sur in'aissa. La historia documentescha il num igl onn **1483** Surdragun, **1555** Sadrun, Sudrun e **1557** Sudragun.

Igl onn **1205** ei la baselgia en honor da s.Vigeli vegnida benedida e consecrada. Cun la baselgia parochiala ha Sedrun quasi survegniu la muntada da liug principal dalla val, la capitala. Quels onns fuva la baselgia il sulet sanctuari dalla val, pia baselgia dalla val cul santeri per l'entira pleiv.

Fin dils onns **1840**, ils onns **1850/1860** baghegia la vischnaunca tschun casas da scola. A Sedrun vegn la scola per Sedrun, Gonda, Camischolas, Surrein e Bugnei baghegiada igl onn **1848** sil plaz Cadruvi ensemen cun la habitaziun dil caplon. Ils da Camischolas han lu igl onn **1862** baghegiu in'atgna scola.

Igl emprem hotel vegn baghegiu a Sedrun, il hotel Cruna ils onns **1850**. Igl onn **1857** vegn el numnadamein numnaus l'emprema gada en ina gassetta. Avon surveva la casa pervenda sco liug da dunsena pils paucs hosps e viandonts che traversavan la val pil pli il temps da

stad. Senza dubi la pli marcanta casa ei la Tgès'alva amiez il vitg ch'ei vegn eregida el decuors dil 17avel tschentaner.

Sil plaz Cadruvi ein las radunonzas da vischnaunca vegnidas tenidas entochen ils onns **1960**. Il temps dils moviments liberals (plans dalla via da **1837**) sesanflava sin Plaz Cadruvi ina plonta dalla libertad. En ina zun turbulenta radunonza han ils vischins dalla val decidiu igl onn **1860** da sustener l'erecziun dalla via tras la val ch'ei lu stada terminada igl onn **1864**.

Sedrun ha plitost pauca pastira en cumparegliaziun cun Gonda e cheu ha ei dau nuot auter che da secunvegnir cun Gonda e quei ei buca adina iu en tutta perinadad.

L'emprem'aua vegn menada en bishels el Hotel Cruna, igl onn **1906** meina la famiglia Decurtins l'aua dalla Val Custeri giu en siu niev hotel, igl Alpsu. In aquaduct per tuts vischins vegn eregius silla Val Bugnei igl onn **1911**. L'emprema energia electrica furnescha il mulin da Gonda igl onn **1918** ad entgins privats, mo beingleiti han tuts vischins saviu retscheiver energia electrica entras l'aua da Salins e l'ovra a Gonda.

In stan da sittar sesanflava ensi las Schibas, in tschancun plinensi che la staziun da val dalla sutgera Cungieri. Ins sittava naven da Salins-Sura osum il Drun. L'emprema industria ei la firma da pegnas **1945** enasisum il Run, oz camp Salins.

A Sedrun sesanflan (**2024**):

- 1 fatschenta da victualias
- 2 hotels, 1 restaurant
- 4 camps
- pliras fatschentas; sport, ...
- ina firma da baghegiar
- il bogn cuvretg
- il Museum La Truaisch
- la baselgia parochiala cul santeri
- in sontget
- 1 fatschenta da transport
- dus architects
- igl Archiv cultural Tujetsch
- ina piazza da giugs

Il Run/Drun smanatscha dapi il 17avel tschentaner ils dus vitgs Gonda e Sedrun. Tenor la visitaziun da **1643** fuva il Run lu aunc in dutg pli grond. Igl onn **1834** sevolva il Run encunter il vitg e meina naven ina part dil santeri vegl. Ils onns **1960** ein travs da betun vegnidas francadas el vau e quei ha gidau ed il run ei buca pli secavaus afuns e las spundas encunter vest ein sestabilisadas. Ina ga ad onn vegn il run segiramein ed igl ei buca da sutschazegiar il prighel da quel. Denton di la tradiziun: *Vul ei dar in bien onn en Tujetsch, sche sto il Run da Sedrun vegnir treis ga cotschens.*

Il prighel da bovas sul vitg ha sfurzau ils vischins da Sedrun ad ina prevenziun. La Val Ruinatsch e la Val Custeri ein stadas quellas cun potenzial da smanatschar il vitg. Sco prevenziun ei vegniu cavau in foss si Cungieri per menar l'aua encunter vest el Run. Aunc ils onns **1980** ha la Val Custeri smanatschau ed ina bova cun aua e material ha tartignau la vischinonza dil Sontget dils Gedijs.

Era las lavinas han smanatschau il vitg. Igl uaul el nord dil vitg ei vegnius sminuius a moda nunponderonta il 19avel tschentaner, aunc l'entschatta dil 20avel. Stempraus han contribuui il lur. Igl uaul sur Sedrun ha stuiu vegnir replantaus. Tuttina resta in prighel per Niregl a caschun da grondas nevadas.

Bugnei

Igl emprem vitg dalla val vegnend en da Mustér ei Bugnei ed el ha retschert il num dil plaid latin «betulla = badugn».

Enconuschent ei Bugnei daventaus entras ils figulants Deragisch, bab e fegl, che han barschau vischala durent quasi 90 onns da 1834 – 1920. La schelta da lur products cumpigliava vischala da mintgadi, lu objects sacral, objects da decoraziun ed auter. Oz ein els tschercai objects pils museums, aschia era pil Museum La Truaisch Sedrun. La produzioni a Bugnei ei era vegnida numnada dils Tuatschinas la fabrica da vischala ed ils products han anflau cumpraders en quasi l'entira Surselva.

Dador Bugnei vegneva la senda viers Mustér era numnada la „Via Romana“, quella nominaziun ha da far nuot culs Romans, il num deriva digl art dalla construcziun dalla via!

La pintga caplutta da s. Giusep, eregida 1744, dat a tuts veneraturs da s. Giusep la caschun da far in pelegrinadi e rugar per agid il patrun dils luvrers.

Il viaduct dalla Viafier MG dat al vitg in status da tener eri e contemplar quella grondiusa punt cun 9 artgs e 25 meters aults. Il vitg ei carschius bravamein ils davos decennis. Ella part el sid ein numerusas casas novas vegnidadas construidas.

Surrein

Sper Cavorgia in dils dus uclauns da vart dretga dalla Val Tujetsch. Il num indichescha la situaziun geografica, manegiau vi sur il Rein Anteriur vi Surrein = Sur il Rein.

Aunc el 18avel tschentaner fuvan las uclivas da Canadal, Nacla all'entschatta dalla Val Nalps e Sax si encuter il Tgom habitai.

Surrein ha tuttina muort la vart umbrivauna retschert ils davos decennis enqual casa nova. La part sut ei Surrein Sut e la part sisum senumna Foppas.

Ils onns 1960 ein projects naschi per erreger in territori da skis da Surrein sil Tgom.

L'entschatta ei vegnida fatga igl onn 1967 cun in runal da Claus tochen sil sut la via da Nalps. El vegneva fetg bugen frequentaus dils affons da Sedrun, Gonda e Surrein. Igl onn 2003 ha el stuiu svanir ord motivs da midadas da structura ed ils plans d'engrondaziun dil territori ein mai vegni realisai.

La veglia colligaziun cun Surrein e Cavorgia mava dil Run giu, sur la Punt Baselgia, si Surrein e tras Claus e Clis vin Cavorgia. La via vegneva era numnada la via da bara dils da Maun Sut. L'entschatta dils onns 1910 ei la via da Sedrun, giu las Vals e cun ina punt sul Rein Anteriur vegnida eregida. Il grond levgiamet ed access palscheivel per omisdus vitgs ha la punt sul Rein finalamein purtau ils onns 1980.

Cavorgia

Per arivar a Cavorgia ei avon onns stau da passar ina Cavorgia, perquei il num dil vitg Cavorgia, ina stretga selvadia val cun passadi spuretg. Il vitg fuorman duas parts, la part cun num Cavorgia ed Il Plaun ella vischinonza dalla caplutta da s. Leci baghegiada 1609. Aunc all'entschatta dil 19avel tschentaner habitavan aunc entginas persunas a Cavorgia Sura, dretg dalla Val Gierm e schizun sin territori da Mustér. Zacu han els anflau per bien

da bandunar quella ucliva, entgins ein emigrai ed ils giuvens ein sehanai pauc da star leu e semudergiar da far il pur.

La Val Gierm, tiern denter Medel e Tujetsch, ha furniu als da Cavorgia e Cavorgia Sura l'energia da metter en moviment in fallun ed in mulin. Il mulin ei vegnius ils onns **1850** orda Rueras e staus per decennis els mauns dils Schmids e Hendrys da Cavorgia.

In dils pli productivs scribents romontschs (55 ovras) ha sias ragischs a Cavorgia, numnadamein Vic Hendry. Tochen ils onns **1960** ha el instruiu en vischnauca e lu serendis el marcau da Schaffusa sco scolast secundar. Sia part dalla veta ha el viviu denter **1920** e **2014**.

La via nova ha attractivau levat il viver a Cavorgia e l'erecziun d'entginas casas. Avon onns veva ei num: *Ton pli spert naven da Cavorgia e vi el suleg!!!*

Tujetsch

Ils biars nums da nos vitgs ed uclauns ein da schientscha latina. Aschia er'il num Tujetsch ch'ei naschius dil plaid latin **tubus** (bischel) e dil num da tschep „Tuveticu», ils habitonts dil tubus, da Tujetsch. La val ei signada d'ina val marcanta, lada ed impossanta en dircziun vest-ost cun l'aveina Rein Anteriur e da nov vals lateralas e valluns, cavorgias pli pintgas e pli grondas ed entgins runs. Cun luschezia astgan ins era numnar nossa val: la tgina dil Rein Anteriur che sbucca suenter 1320 km ella Mar dil Nord. En quella cuntrada dad uaul e pastiras e cugns da boas cumponeschan ils colons sdremas da praus, terrassas cun ers, largias da pastira e mises e secapescha era habitadis sco beins singuls, uclauns e vitgs. Culs onns, aschia enteifer 1100 onns, semida sesviluppescha la val cun agid ed intervenziun dils habitonts el stan e fuorma dad oz. La decimaziun digl uaul ha giu grondas consequenzas. Las lavinas e boas han smanatschau e mussau det sils habitonts per lur negligentscha enviers la tgira digl uaul e lu la finala la beinvegnida replontaziun cun enorms cuosts.

Vus veis udiu:

- Da Tujetsch denter il 9avel tschentaner entochen oz – pia rodund 1100 onns
- In schatg historia da mintga vitg ed uclaun
- Nossa historia ei buca enorm sensaziunala – per gliez schai Tujetsch geograficamein el falliu liug, denton cara e custeivla.
- Ils carstgauns che han viviu ella val han atras atras giu pli u meins bunas relaziuns – buca mender e meglier che en auters loghens dil Grischun.
- La val ha buca schendrau schenis da renum, cantunal e naziunal e sche lu sipli communal e regional. Exempels: tschun avats, entgins deputai, mistrals, dils temps dallas Treis Ligias enqaulin ella Valtelina, ...
- Il pli sgarscheivel ein stadas las pandemias (murias e pestas), lu l'uiara da **1333** sil Pass Alpsu e l'invasiun dils Franzos **1799**, las malsognas da tiers (zoppina), schliatas fieras, las boas, auas grondas e lavinas, barschaments, ils unviarns liungs, onns schetgs ni bletschs, ...: la summa da tut quei ei la historia da nossa val, la historia dils carstgauns en e da nossa val.
- Rodund 12'000 persunas ein satrai el santeri da s.Vigeli a Sedrun